

Gabriela Matczak, Anna Sobczak
(Uniwersytet Łódzki)

Funkcjonowanie w rolach społecznych młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną niedostosowanej społecznie

Rozważania dotyczące funkcjonowania młodzieży niedostosowanej społecznie z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim w rolach społecznych wymagają rozpoczęcia od wyjaśnienia terminologicznego upośledzenia umysłowego. Na przestrzeni wieków zarówno na płaszczyźnie pedagogiki, psychologii, jak i medycyny wyłoniło się wiele podejść rozumienia i interpretowania tego pojęcia. Złożyło się na to kilka czynników. Jednym z istotniejszych jest poziom wiedzy merytorycznej, który wciąż ulega zmianom, a prowadzone badania pozwalają na odkrywanie kolejnych prawidłowości, co pociąga za sobą nowe spojrzenie na problem definiowania wspomnianego pojęcia. Warto zwrócić uwagę na niebagatelny czynnik, jakim jest świadomość społeczeństwa na temat upośledzenia umysłowego, która na przestrzeni lat uległa diametralnej zmianie.

Zgodnie z koncepcją Zofii Sękowskiej¹ termin „upośledzenie umysłowe” jest bardzo szeroki, ponieważ obejmuje nie tylko sferę poznawczą człowieka, ale całą jego osobowość. Autorka traktuje upośledzenie umysłowe jako niejednorodną grupę zaburzeń, które są wywołane przez rozmaite czynniki przyczynowe o niejednakowym mechanizmie patogennym o różnym obrazie klinicznym i morfologicznym. Zaburzenia te mogą mieć bardzo różnoraki przebieg, dlatego tak bardzo trudne dla naukowców jest zakwalifikowanie, zdefiniowanie oraz opisanie pewnych zaburzeń, które objęte są ogólną nazwą upośledzenia umysłowego. Próba stworzenia jednej, uniwersalnej definicji jest wręcz nierealna, gdyż duża grupa zaburzeń różni się etiologią, objawami, a także poziomem dynamizmu. Aktualnie, po wielu latach przeprowadzonych

¹ Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 1998.

badań, dostrzega się znaczenie upośledzenia umysłowego dla każdej sfery życia człowieka. Zgodnie z definicją, która ukazała się w 1994 r. w *Podręczniku diagnostyki i statystyki (DSM-IV)*, upośledzenie umysłowe (*mental retardation*) określa się, jako:

istotnie niższy niż przeciętny ogólny poziom funkcjonowania intelektualnego (kryterium A), któremu towarzyszą istotne ograniczenia w funkcjonowaniu przystosowawczym, przynajmniej w zakresie dwu spośród wielu takich sprawności, jak:

- komunikowanie się słowne,
- porozumiewanie się,
- samoobsługa,
- radzenie sobie w obowiązkach domowych,
- sprawności interpersonalne,
- korzystanie ze środków zabezpieczenia społecznego,
- kierowanie sobą,
- zdolności szkolne,
- praca,
- sposoby spędzania wolnego czasu,
- troska o zdrowie (kryterium B).

Niższy poziom funkcjonowania intelektualnego i istotne ograniczenia w zachowaniu przystosowawczym muszą wystąpić przed 18. rokiem życia (kryterium C). Istotnie niższy niż przeciętny poziom funkcjonowania oznacza niższy o dwa odchylenia standardowe².

Bardzo ważne jest indywidualne podejście oraz zrobienie skrupulatnych i dokładnych testów, które pozwolą na odpowiednie zakwalifikowanie osoby z upośledzeniem umysłowym do danej grupy, a także przygotowanie jak najbardziej dostosowanego programu rewalidacyjnego. Należy jeszcze wspomnieć o systematycznym monitorowaniu rozwoju dziecka i jego postępów. Ogół działań psychologiczno-pedagogicznych pozwala na stworzenie odpowiednich warunków dla rozwoju dziecka. Należy wspomnieć też o kwestii współpracy zespołu przygotowującego program rewalidacyjny, która jest niezbędna i stanowi swojego rodzaju fundament późniejszych efektów pracy zespołu z dzieckiem. Nauczyciel dziecka z upośledzeniem umysłowym odgrywa bardzo istotną rolę w procesie kształcenia ucznia – jego kompetencje oraz określone cechy charakteru czynią go w pewnym sensie „oknem na świat” dziecka. Pedagog specjalny otwiera przed uczniem możliwości rozwoju poznawczego i emocjonalno-społecznego, które z racji upośledzenia umysłowego są na niższym poziomie, wymagają specjalnej uwagi. Liczne doświadczenia wskazują, iż nauczyciel pełni rolę rzecznika dziecka w kontaktach z otaczającym światem. Podczas długotrwałej współpracy terapeuty z uczniem wytwarza się więź, a dobra znajomość dziecka pozwala na śmiałe podejmowanie decyzji dotyczących metod i form

² Ibidem, s. 215-216.

pracy, które mogą przynieść sukces. Reasumując, M. Kościelska³ podkreśla, iż choć upośledzenie umysłowe nie zniknie i nie ulegnie dużej poprawie, istnieje szansa, że osoby z upośledzeniem umysłowym dzięki odpowiedniej opiece i wsparciu pedagogów, psychologów oraz rodziny będą mogły prawidłowo funkcjonować w społeczeństwie, nie czując się wykluczone.

Specyfika upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim jest bardzo złożona. W ujęciu Janusza Kostrzewskiego⁴ za podstawę rozpoznania upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim uznano przede wszystkim iloraz inteligencji, mieszczący się w granicach 52–68, bądź też, w zależności od stosowanej skali, w granicach 55–69. Kolejną składową jest iloraz rozwoju sprawności intelektualnych, a także iloraz dojrzałości społecznej. W przypadku upośledzenia obserwuje się typowe zwalnianie tempa rozwoju, które z czasem zmierza do całkowitej stagnacji. Choć na pierwszy rzut oka spostrzeżenie upośledzenia umysłowego może stanowić trudność, to przy dłuższej obserwacji daje się zauważyć, iż najbardziej typową oznaką upośledzenia umysłowego jest nieharmonijny rozwój procesów poznawczych lub ich całkowite zaburzenie. Deficyty są też zauważalne w różnych rodzajach percepcji, przede wszystkim słuchowej i wzrokowej. Osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim spostrzegają zdecydowanie mniej przedmiotów i zjawisk w porównaniu z osobami prawidłowo się rozwijającymi⁵. Uwaga osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim jest dowolna, aczkolwiek dają się zauważyć trudności w jej kierowaniu. Podzielność uwagi jest zdecydowanie gorsza niż u dzieci prawidłowo się rozwijających. Mimo występowania wielu zaburzeń w obszarze uwagi, warto jednak podkreślić, iż wraz z wiekiem, nauczaniem i zdobywaniem coraz to nowych doświadczeń wzrasta podzielność uwagi oraz trwałość uwagi dowolnej⁶.

Liczne badania wskazują na upośledzenie pamięci logicznej, zarówno tej świeżej, jak i trwałej. Przejawia się to najczęściej lukami pamięciowymi, które zostają uzupełnione nieuzasadnionymi zmyśleniami, konfabulacjami, zazwyczaj niemającymi żadnego związku logicznego. Wśród osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim dostrzega się zdecydowanie uboższy zasób słów, zwłaszcza jeśli chodzi o słownictwo czynne. Nieuniknione są też częste wady realizacyjne. Problem

³ M. Kościelska, *Oblicza upośledzenia*, PWN, Warszawa 1998.

⁴ J. Kostrzewski, *Charakterystyka osób upośledzonych umysłowo*, [w:] K. Kirejczyk (red.), *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, PWN, Warszawa 1981.

⁵ R. Kościelak, *Psychologiczne podstawy rewalidacji upośledzonych umysłowo*, PWN, Warszawa 1989.

⁶ *Ibidem*.

w wyrażaniu swoich potrzeb doprowadza do frustracji i trudności w werbalnym porozumiewaniu się z najbliższym otoczeniem. Liczne badania potwierdzają jednoznacznie, iż u osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim najgorzej rozwija się myślenie abstrakcyjne.

Z racji tego, że poziom myślenia zatrzymał się na fazie operacji konkretnych, osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim mają ogromną trudność w syntetycznym ujmowaniu zdobytych wiadomości oraz wiązaniu ich w jedną, spójną, logiczną całość. Obniżony poziom krytycyzmu jest szczególnie istotny, gdyż ściśle wiąże się z funkcjonowaniem człowieka z upośledzeniem umysłowym w społeczeństwie. Do innych charakterystycznych cech należy przede wszystkim niestabilność emocjonalna, wyrażana niepokojem, agresywnością, impulsywnością, dużą spontanicznością, a także zaburzeniami w mechanizmie samokontroli. Samoocena w przeciągu całego życia także ulega zmianie, jest niestabilna oraz zdecydowanie nieadekwatna do wieku i oczekiwanej dojrzałości⁷. Jeśli chodzi o sferę emocjonalno-motywacyjną osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim, dają się dostrzec pewne nieprawidłowości, które w pewnym sensie przypominają reakcję łańcuchową. Omawiana labilność emocjonalna i obniżony krytycyzm doprowadzają do mniejszej wrażliwości, zmniejszenia poczucia powinności moralnej. Trudności związane z właściwym okazywaniem i rozumieniem uczuć moralnych wynikają z obniżonego krytycyzmu, a także ze zwiększonego poziomu chęci do naśladownictwa i podatności na sugestię.

Zofia Sękowska⁸, dokonując zestawienia dorobku naukowego polskich pedagogów, ujmuje osobowość osób z upośledzeniem umysłowym w dwa typy: typ eteryczny, charakteryzujący się nadpobudliwością ruchową, niepokojem, gadulstwem, a także drugi typ przeciwstawny – apatyczny, który dotyczy osób spokojnych, opanowanych, lękliwych i cichych. Ma to odniesienie do funkcjonowania w społeczeństwie. Dzieci przejawiające zachowania nadpobudliwe mogą mieć skłonności do zachowań agresywnych, co nierzadko doprowadza do niedostosowania społecznego, dlatego tak ważna jest wczesna interwencja pedagogów⁹.

Agnieszka Żywanowska¹⁰, prowadząc badania na temat agresji przejawianej przez osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lek-

⁷ J. Kostrzewski, *Charakterystyka osób upośledzonych...*

⁸ Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki...*

⁹ J. Kostrzewski, *Charakterystyka osób upośledzonych...*

¹⁰ A. Żywanowska, *Agresja u osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Wielowymiarowość uwarunkowań*, Impuls, Kraków 2009.

kim, zwróciła uwagę, iż środowisko rodzinne, rówieśnicze i szkolne mają ogromny wpływ na funkcjonowanie społeczne. Każdy nieprawidłowo funkcjonujący obszar może doprowadzić do pojawienia się zachowań nieakceptowanych społecznie. W przedstawionych powyżej zależnościach można upatrywać podobieństw w rolach społecznych pełnionych przez młodzież z upośledzeniem umysłowym. W badaniach skupiono się na roli ucznia, towarzyskiej, rodzinnej oraz roli związanej z wiekiem¹¹.

Przedmiotem badań własnych są role społeczne pełnione przez młodzież z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim, przebywającą w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych o charakterze resocjalizacyjno-rewalidacyjnym.

Zgodnie z rozporządzeniem ministra edukacji narodowej i sportu¹² do zadań Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego należy przede wszystkim eliminowanie zachowań i przyczyn niedostosowania społecznego poprzez zastosowanie specjalnych metod, a także przygotowywanie zajęć z zakresu terapii pedagogicznej, socjoterapii, resocjalizacji i działania skierowane na rewalidację.

Wychowawcy sprawują całodobową opiekę nad wychowankami MOW, którzy tym samym są w zupełności odizolowani od najbliższego otoczenia. Stanowi to dla niektórych podopiecznych jedyną szansę na powrót do społeczeństwa z zamiarem godnego i prawego postępowania. Lata rozwoju pedagogiki i dotychczasowe obserwacje pozwalają na stwierdzenie, iż – niestety – często przyczyną zaburzeń w zachowaniu młodzieży jest rodzina, która wywiera ogromny wpływ na człowieka, zwłaszcza w pierwszych latach życia. Przejawianie nieprawidłowych postaw rodzicielskich doprowadza do zniekształcenia obrazu samego siebie.

Mimo wszystko osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim, wbrew licznym stereotypom, mogą prawidłowo funkcjonować w społeczeństwie, uznając obowiązujące w nim normy i reguły za ważne. Dzięki odpowiedniej opiece, wsparciu pedagogów, psychologów i przede wszystkim rodziny są w stanie skończyć szkołę specjalną, w której zdobywają umiejętność pisania i czytania. Dostosowany do potrzeb dziecka program nauczania pozwala mu na zdobycie różnych

¹¹ A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim w rolach społecznych*, Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 1989.

¹² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 marca 2005 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach, Dz. U. 2005, nr 52, poz. 467.

szeroko rozumianych kompetencji. Stwarza to w pewnym sensie dobry start na przyszłość, większe szanse na znalezienie pracy, a oprócz tego powoduje pewność siebie i brak obaw w sytuacjach życia codziennego. Aspekt satysfakcji zawodowej jest bardzo istotny, gdyż silnie wpływa na poczucie jakości życia, spełnienia, a także przyczynia się do kształtowania obrazu samego siebie. Aktywność zawodowa dostarcza zadowolenia, motywacji, bezpieczeństwa, jak również poczucia samodzielności, które jest wyjątkowo ważne dla osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim. W Polsce funkcjonują szkoły specjalne o charakterze przysposabiającym do pracy, które dają możliwość zdobycia umiejętności upoważniających do wykonywania danego zawodu. Pomimo tak dużego potencjału, należy pamiętać o pewnych utrudnieniach, wynikających z mentalności ludzi i uwarunkowań kulturowych. Uzasadnieniem tego stwierdzenia jest wciąż tocząca się dyskusja na temat tolerancji i dyskryminacji osób z niepełnosprawnością intelektualną. Choć podejście do tej kwestii zmieniało się wraz z rozwojem cywilizacji, nadal dostrzega się pewne problemy i nierozwiązane spory na arenie politycznej, społecznej, naukowej. Zarzucana osobom z niepełnosprawnością umysłową społeczna bezużyteczność staje się prawdą w przypadku wykluczania osób z upośledzeniem umysłowym ze społeczeństwa. Niechęć pracodawców, nieprzychylnie postawy reprezentowane przez społeczeństwo stają się załącznikiem problemów związanych z lękiem oraz poczuciem odrzucenia i niechęci. Dlatego tak istotne jest wsparcie osób z upośledzeniem umysłowym, gdyż akceptacja społeczna daje poczucie przynależności, które wiąże się z odwagą i ambicjami podejmowania aktywności i wyzwania.

Prawidłowe funkcjonowanie w społeczeństwie umożliwia proces socjalizacji. J. Turner¹³ ujmuje socjalizację jako interakcje międzyludzkie, które powodują rozwój umiejętności pozwalających na uczestniczenie w społeczeństwie i stanie się kimś wyjątkowym, niepowtarzalnym. Efektem procesu socjalizacji jest jednostka uspołeczniona, o ukształtowanej osobowości. Dzięki nabytym umiejętnościom i kompetencjom potrafi ona sprostać oczekiwaniom społecznym związanym z pełnieniem ról, a także współdziała z innymi w sposób aprobowany przez ogół społeczeństwa¹⁴. Wyróżniamy socjalizację pierwotną, wtórną i stosowaną w razie potrzeby resocjalizację. W socjalizacji pierwotnej największy wpływ na dzieci mają ich rodzice, którzy stanowią dla nich wzór i autorytet. Silna więź emocjonalna, która łączy dziecko z rodzicami, ułatwia utożsamianie się z nimi, a następnie przejmowanie oraz internalizację

¹³ J. H. Turner, *Socjologia – koncepcje i ich zastosowanie*, Zysk i S-ka, Poznań 1998.

¹⁴ A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo...*

ich postaw, wartości, wizji świata¹⁵. Na uwagę zasługuje fakt, iż dziecko nie decyduje o rodzinie, w której będzie się wychowywało. To niestety wiąże się z szeregiem potencjalnych zagrożeń i konsekwencji, gdyż dziecko w pierwszych latach życia ma styczność tylko z rodzicami, a przekazywany przez rodziców zbiór norm i wartości jest jedynym znanym dziecku zestawem reguł obowiązujących w życiu społecznym. Interesującym pojęciem z punktu widzenia problematyki i postawionych hipotez jest resocjalizacja, która polega na przemianie dotychczasowych zachowań człowieka, jego obrazu rzeczywistości, samego siebie, a także hierarchii wartości¹⁶.

Rezultatem zaburzonej socjalizacji są zachowania dysfunkcyjne, związane z nieprzystosowaniem społecznym człowieka do prawidłowego pełnienia przypisanych mu ról społecznych¹⁷. Resocjalizacja to bardzo trudny proces ponownego przywrócenia jednostki do społeczeństwa, wymagający silnych więzi emocjonalnych z osobami znaczącymi. Osoba resocjalizowana nosi na swoich barkach ciężar doświadczeń, który ukształtował jej obecną tożsamość. Dlatego resocjalizacja wymaga odrzucenia dotychczasowych treści nabytych w procesie socjalizacji i przyswojenia nowych, zgodnych z przyjętymi w społeczeństwie wartościami¹⁸. Jakość funkcjonowania w społeczeństwie determinuje przebieg rozwoju społecznego.

W ujęciu M. Kościelskiej¹⁹ rozwój społeczny jest procesem długotrwałym i złożonym, polegającym na osiągnięciu stanu ostatecznego „uczłowieczenia”. Stawanie się członkiem społeczeństwa może być utożsamiane z przyswojeniem szerokiego zakresu zachowań, które stanowią przepustkę do opanowania norm, reguł, zasad obowiązujących w danym społeczeństwie. Z punktu widzenia przedmiotu badań istotny jest fakt, iż człowiek kreuje rzeczywistość i swoją tożsamość, posiłkując się relacjami z innymi członkami społeczeństwa poprzez interakcje. Można powiedzieć, iż najbliższe środowisko, na które składają się rówieśnicy, rodzice, nauczyciele, odgrywa największą rolę w procesie kształtowania się obrazu samego siebie.

Zgodnie z koncepcją A. Brzezińskiej²⁰ ukonstytuowaną wiedzę o sobie można ująć w pięć wyodrębnionych grup. Pierwsza z nich dotyczy informacji związanych z tożsamością człowieka, które odnoszą się

¹⁵ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Cz. Czapów, S. Jedlewski, *Pedagogika resocjalizacyjna*, PWN, Warszawa 1971.

¹⁸ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii...*

¹⁹ M. Kościelska, *Oblicza upośledzenia...*

²⁰ A. Brzezińska, *Struktura obrazu własnej osoby i jego wpływ na zachowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1973, nr 3, s. 87-97.

do wieku, płci, imienia, nazwiska oraz ról pełnionych w społeczeństwie. Druga grupa odnosi się do świadomości swojego wyglądu fizycznego i związanych z nim niedoskonałości oraz świadomości budowy swojego ciała. Trzecia grupa to znajomość swoich zdolności, talentów, możliwości, poziomu intelektualnego i predyspozycji. Kolejna grupa dotyczy danych o temperamencie, które są wyjątkowo istotne ze względu na funkcjonowanie w społeczeństwie wśród innych ludzi. Otaczające nas osoby nieustannie na nas wpływają, wytwarzając pewne relacje. Ostatnia grupa, która jest wyjątkowo kompatybilna z poprzednią, odnosi się do obrazu jednostki widzianej oczami innych. Informacje pochodzące ze wszystkich pięciu grup stanowią spójny, kompletny obraz tożsamości człowieka, stanowiący swoistego rodzaju nawigację potrzebną w codziennych sytuacjach i interakcjach z innymi członkami społeczeństwa.

Po przedstawieniu powyższej koncepcji dotyczącej obrazu siebie nasuwa się refleksja na temat jej odniesienia do funkcjonowania społecznego osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim. Ograniczenia wynikające z obniżenia poziomu intelektualnego, takie jak labilność emocjonalna czy obniżony krytycyzm, uniemożliwiają ukształtowanie się kompletnego i prawdziwego obrazu siebie. Dlatego szczególną rolę w procesie dojrzewania społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną odgrywają rodzice i rówieśnicy, stanowiący najbliższe otoczenie dziecka. Każdy człowiek odczuwa potrzebę przynależności i akceptacji. W obawie przed odrzuceniem osoby z upośledzeniem umysłowym przejawiają często zachowania konformistyczne. W pewnym sensie wyjaśnia to częstą przynależność osób z niepełnosprawnością intelektualną do grup wykazujących duże zainteresowanie łamaniem prawa, a także sprzeciwiających się normom społecznym. Rozwój społeczno-emocjonalny stanowi podstawę życia każdego człowieka, gdyż codzienne sytuacje wymagają od niego wchodzenia w pewne interakcje. Odpowiednio wczesne wspomaganie rozwoju ze strony rodziców, jak również właściwie przebiegający proces kształcenia dziecka może zapobiec pojawieniu się zachowań niezgodnych z normami obowiązującymi w społeczeństwie.

Zdaniem R. Kościelaka²¹ rozwój społeczny jest jednym z elementarnych składników rozwoju psychofizycznego, aczkolwiek podkreśla on, iż jakość tego procesu ściśle wiąże się ze środowiskiem zewnętrznym, a także procesami poznawczymi człowieka. Wśród dzieci z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim daje się zauważyć wiele ograniczeń, uniemożliwiających w pełni właściwy rozwój społeczny. Utrudnienia są

²¹ R. Kościelak, *Psychologiczne podstawy rewalidacji upośledzonych umysłowo*, PWN, Warszawa 1989.

rezultatem zaburzeń czynności intelektualnych, orientacyjno-poznawczych oraz motywacyjno-emocjonalnych. Przeprowadzone badania wskazują na pewne podobieństwo przebiegu dojrzewania społeczno-moralnego zarówno dzieci w normie intelektualnej, jak i z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim. Tempo omawianego rozwoju dzieci z upośledzeniem umysłowym może być bardziej zróżnicowane i zwolnione. Osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim najwolniej osiągną etap dojrzałości w sferze wiedzy moralnej oraz uczuć moralnych.

Zgodnie z koncepcją J. Doroszewskiej²² można wyróżnić trzy stadia rozwoju społecznego. Pierwsze stadium to odbiór informacji o określonych warunkach, do których człowiek powinien się zaadaptować bądź które ma za zadanie przystosować do swoich potrzeb. Kolejne stadium to adekwatna, odpowiednia interpretacja otrzymanych informacji. Ostatnie stadium to właściwa reakcja, która jest uzależniona od dostarczonych i przyswojonych informacji. U osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim w procesie przystosowawczym mogą wystąpić pewne trudności praktycznie na każdym z omawianych trzech etapów.

A. Giryński²³ zaznacza, iż rozwój społeczny osób z niepełnosprawnością intelektualną, przejawiający się pełnieniem ról społecznych, jest możliwy nawet na poziomie przeciętnym, aczkolwiek czynniki zewnętrzne powodują dekonstrukcję lub hamowanie poziomu rozwoju społecznego. Środowisko nieakceptujące osób z niepełnosprawnością intelektualną wyzwała u nich chęć ucieczki ze społeczeństwa, totalne wycofanie lub wręcz przeciwnie – poszukiwanie grup społecznych, w których spotkają się z akceptacją. Niestety, może to skutkować wstępowaniem w grupy chuligańskie bądź przestępcze osób z niepełnosprawnością intelektualną, które traktowane są jako przynęty podczas kradzieży czy aktów wandalizmu. Z drugiej strony społeczeństwo litujące się, ograniczające osobom z upośledzeniem w stopniu lekkim wolność i możliwość podejmowania decyzji, pozbawia je samodzielności oraz odbiera prawo do godności. Skutkiem takiego stosunku społeczeństwa jest wypracowanie biernej postawy, bezradności, braku chęci do podejmowania aktywności na rzecz dobra społeczeństwa czy też samorealizacji.

Środowisko pełni doniosłą funkcję w rozwoju społecznym młodzieży z upośledzeniem umysłowym. Należy zwrócić uwagę na definiowanie pojęcia roli społecznej. Rzeczywistość społeczna konstruuje określoną

²² J. Doroszevska, *Pedagogika specjalna. Podstawowe problemy teorii i praktyki rewalidacji poszczególnych odchyleń od normy*, t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981.

²³ A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo...*

strukturę, która każdemu członkowi społeczeństwa precyzyjnie wyznacza jego miejsce i zakres zadań, wyrażających się napływającymi z zewnątrz oczekiwaniami. Uczestniczenie w określonej rzeczywistości społecznej wiąże się z nakładaniem na jej członków pewnych ograniczeń związanych z pełnionymi przez nich rolami²⁴. W ujęciu B. Szackiej²⁵ rola społeczna jest określana w dwojaki sposób: jest to zestaw praw i obowiązków ściśle powiązanych z daną pozycją oraz schemat zachowania połączonego z pozycją, czyli scenariusz pozycji.

Przy jednym i drugim określeniu roli jest ona rozumiana jako wyznacznik sposobu zachowywania się osoby, która zajmuje daną pozycję. Role są zatem złożonymi działaniami, ponieważ wymagają współgrania wielu czynników – kultury, osobowości, innych ludzi oraz innych pozycji²⁶.

Generalizując, role można określić jako stabilizatory społeczne, które zapobiegają chaosowi²⁷. W ujęciu A. Giryńskiego²⁸ źródła frustracji mogą ściśle wiązać się z trudnościami w sprostaniu oczekiwaniom związanym z określoną rolą społeczną, z odczuwaniem sprzeczności pomiędzy rolą a potrzebami i cechami charakteru jednostki. Dlatego rola społeczna, związane z nią obowiązki, nakazy i zakazy powinny być komplementarne oraz zgodne ze sobą, aby zapobiec pojawiającym się konfliktom.

A. Giryński²⁹ prowadząc liczne badania na temat ról społecznych osób z upośledzeniem umysłowym, zwrócił uwagę na fakt, iż pełnienie ról społecznych przez młodzież z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim zgodnie z oczekiwaniami stwarza im warunki do zgłębiania zdolności adaptacyjnych, osiągania poczucia swojej tożsamości, poszerzania wiedzy o samym sobie, a także o otaczającym środowisku. Gdy zdamy sobie sprawę z doniosłości tej silnej zależności, nasuwa się pytanie: na jakim poziomie funkcjonuje w rolach społecznych młodzież z upośledzeniem umysłowym, u której występują zachowania o charakterze dewiacyjnym?

Zgodnie z koncepcją Ottona Lipkowskiego³⁰ zjawisko niedostosowania społecznego ujmowane jest w relacji: człowiek – społeczeństwo. Wymogi wynikające z procesu socjalizacji, do których każdy człowiek

²⁴ J. H. Turner, *Socjologia – koncepcje...*

²⁵ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii...*

²⁶ J. H. Turner, *Socjologia – koncepcje...*, s. 56.

²⁷ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii...*

²⁸ A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo...*

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ O. Lipkowski, *Resocjalizacja*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1980.

powinien się dostosować, nakreślają typowy wzór przeciętnego człowieka żyjącego w zgodzie ze społeczeństwem. Natomiast istnieją sytuacje, w których proces socjalizacji z różnych powodów był niewydolny, a nieakceptowana hierarchia wartości społeczno-moralnych doprowadziła do uznania takiej jednostki przez społeczeństwo za niedostosowaną społecznie.

W ujęciu Lesława Pytki³¹ spotykane w literaturze definicje dotyczące nieprzystosowania społecznego można ująć w kilka grup. Ministerstwo Edukacji Narodowej oparło wyjaśnienie pojęcia niedostosowania na nakreślonej przez L. Pytkę definicji utylitarnej, zgodnie z którą nieprzystosowanie społeczne pojmowane jest jako bezradność, bierność oraz niewydolność środowiska wychowawczego. Niedostosowanie się środowiska do określonych potrzeb, możliwości, a przede wszystkim rozwoju intelektualnego skutkuje zaburzeniami w zachowaniu. Ponadto MEN wyodrębniło dwie grupy nieprawidłowości. Pierwsza z nich dotyczy osób niedostosowanych społecznie, w przypadku których zachowania dewiacyjne są chroniczne i utrwalone. Druga grupa to zagrożeni potencjalnym niedostosowaniem. Mowa tutaj o dzieciach, które wychowują się w nieprzychylnych dla rozwoju człowieka warunkach środowiskowych. Osobami zagrożonymi są też takie, które przejawiają zachowania niezgodne z normami obowiązującymi w społeczeństwie, aczkolwiek występują one sporadycznie.

Wspólnym elementem różnodyscyplinarnych definicji nieprzystosowania społecznego jest przekonanie, iż zjawiskami wskazującymi na nieprzystosowanie młodzieży są te jej zachowania, które pozostają w sprzeczności z powszechnie uznawanymi normami, wartościami i oczekiwaniami. Negatywnymi konsekwencjami tych zachowań w skali makrosocjalnej są zaburzenia funkcjonowania systemu społecznego (np. dezorganizacja społeczna), natomiast w skali mikrosocjalnej zagrożenia bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego poszczególnych jednostek. Zachowaniom tym przypisuje się negatywne oceny społeczne, obwarowuje zakazami i sankcjonuje³².

Etiologia niedostosowania społecznego jest bardzo szeroka, aczkolwiek w odniesieniu do problemu badawczego dużą rolę odgrywają ograniczenia wynikające z upośledzenia umysłowego. Należy również uwzględnić grupę czynników genetycznych i konstytucjonalnych, które bezwarunkowo wpływają na rozwój człowieka w każdym zakresie, czasami nawet uniemożliwiając prawidłowe funkcjonowanie. Z. Sękowska³³ wskazuje na czynniki chorobowe mające swoje podłoże

³¹ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna - wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2000.

³² Ibidem, s. 90.

³³ Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki...*

w uszkodzeniach lub schorzeniach centralnego układu nerwowego, a także w zaburzeniach na tle endokrynologicznym. Wspomniane zaburzenia mogą się pojawić już w życiu płodowym lub zaraz po narodzinach dziecka.

O. Lipkowski³⁴ zaznacza, iż istotnym czynnikiem jest środowisko rodzinne. Osoby z upośledzeniem umysłowym bardzo często pochodzą z rodzin dysfunkcyjnych, na co dzień stykając się z alkoholizmem, narkomanią czy prostytutką. Nabierają więc predyspozycji i większej skłonności do nieświadomego podejmowania szeregu zachowań niezgodnych z obowiązującymi w społeczeństwie normami. Jeśli chodzi o czynniki etiologiczne, należy dodać, iż rodzice od pierwszych chwil życia dziecka kształtują jego osobowość swoim postępowaniem wobec niego, dlatego socjalizacja, a także postawy rodzicielskie są silnie sprzężone z etiologią niedostosowania społecznego. Poza rodziną kolejnym bardzo bliskim dziecku środowiskiem jest szkoła, która ma bardzo duży wpływ na funkcjonowanie człowieka. W tym wypadku czynnikiem decydującym o specyfice problemów jest osobowość dziecka, aczkolwiek szkoła jest pierwszym momentem rozłąki rodzica z dzieckiem i poddania go stałej, czasami nieświadomej, obserwacji przez grono pedagogiczne. Niepowodzenia szkolne mogą wynikać z braku akceptacji przez kolegów, nieodpowiednich ocen, a nawet wyglądu. Czasami mały, ale nierozwiązany konflikt w klasie prowadzi do eskalacji emocji, co może być powodem wagarów, ucieczek i kłamstw. Szereg takich sytuacji powoduje brak pewności siebie, poczucie lęku i wycofania, a w niektórych przypadkach napady zachowań agresywnych. Zgodnie z koncepcją Kościelskiej³⁵ wyróżnia się trzy kierunki badawcze określające związek upośledzenia umysłowego z niedostawaniem społecznym. W pierwszym upatruje się przyczyn w specyfice upośledzenia umysłowego, w większej impulsywności, podatności na sugestię, a przede wszystkim w niskim poziomie zdolności przewidywania konsekwencji swojego działania. Drugi nurt zwraca uwagę na warunki ekonomiczno-bytowe osób z upośledzeniem umysłowym, który ma swoje odzwierciedlenie w zaproponowanej klasyfikacji O. Lipkowskiego. Ostatnie podejście wiąże się z czynnikami społeczno-osobowościowymi oraz trudnościami wynikającymi z niemożności sprostania wymaganiom płynącym ze społeczeństwa. Szerokie spektrum czynników etiologicznych ma swoje odzwierciedlenie w proponowanych obszarach badawczych dotyczących sytuacji rodzinnej i pełnieniem roli syna/córki, podejmowaniem roli ucznia, która jest ściśle związana z wynikami w nauce, uczęszcza-

³⁴ O. Lipkowski, *Resocjalizacja...*

³⁵ M. Kościelska, *Oblicza upośledzenia...*

niem do szkoły, a przede wszystkim poczuciem akceptacji przez rówieśników. Ostatnim obszarem badawczym jest samodzielność i aktywna postawa społeczna, określana postawą prospołeczną³⁶.

Przez wiele lat na płaszczyźnie pedagogiki i psychologii wyłoniło się wiele klasyfikacji niedostosowania społecznego. Pierwszą omawianą typologią jest ujęcie zgodne z koncepcją Cz. Czapowa³⁷, który wyodrębnił trzy główne typy nieprzystosowania społecznego, uwzględniając przy tym czynniki etiologiczne. Zwichnięta socjalizacja to skomplikowany proces zaburzenia socjalizacji, który powstaje w wyniku bardzo niekorzystnych sytuacji społecznych lub w rezultacie czynników dziedzicznych, na które dziecko nie ma wpływu. Powodów zwichniętej socjalizacji upatruje się w niewydolności najbliższego środowiska dziecka; najczęściej są to: zaniedbanie pedagogiczne, społeczne oraz niewłaściwe postawy rodzicielskie, odrzucenie emocjonalne, brak bezpieczeństwa i ciepła rodzinnego, nadopiekuńczość. Te czynniki sprawiają, iż dziecko szuka substytutu i akceptacji. Drugi typ został nazwany demoralizacją. W odróżnieniu od zwichniętej socjalizacji nie szuka się przyczyn w rodzinie i błędach wychowawczych, gdyż demoralizacja dotyczy młodzieży, która pod wpływem nowych bodźców i doznań odrzuca wcześniej przyjęte normy i wartości. Ostatni typ wyróżniony przez Cz. Czapowa to socjalizacja podkulturowa, charakteryzująca się identyfikacją osoby niedostosowanej społecznie z wartościami wyniesionymi z domu. Mowa tutaj o rodzinach mocno dysfunkcyjnych, przestępczych, odrzucających ogólnie aprobowane normy społeczne. Dziecko przebywające w takim środowisku od urodzenia uznaje je za naturalne i właściwe. Patrząc z punktu widzenia mechanizmów psychologicznych, proces socjalizacji przebiega tutaj poprawnie, aczkolwiek niestety pozostaje w konflikcie z normami obowiązującymi w danym społeczeństwie.

Z kolei typologia T. M. Achenbacha obejmuje zachowania internalizacyjne i eksternalizacyjne. Przedstawiona klasyfikacja ma charakter kategoryalny. Oba typy są przeciwstawnymi biegunami określającymi zachowania osób niedostosowanych społecznie. Zachowania internalizacyjne charakteryzują się wycofaniem, zahamowaniem, izolowaniem się od społeczeństwa oraz nadmierną kontrolą. Ponieważ grupa opisywanych zachowań jest szeroka i może utrudnić diagnozę, badacze wyszczególnili w niej jeszcze dwa podzbiory. Pierwszy dotyczy wycofania się człowieka ze społeczeństwa, natomiast drugi jest ściśle związany z objawami depresyjnymi i lękowymi. Naukowcy nadal spierają

³⁶ A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo...*

³⁷ Cz. Czapów, S. Jedlewski, *Pedagogika resocjalizacyjna...*

się co do słuszności i powiązań powyższych grup. Osoby przejawiające zachowania internalizacyjne reprezentują zdecydowanie niższą samoocenę od swoich rówieśników, tendencję do uzależnienia się od ludzi z bliskiego otoczenia. Nie są uznawane za osoby sławne, popularne i towarzyskie, co prowadzi do niekorzystnych konsekwencji dla rozwoju psychofizycznego oraz emocjonalnego. W przeciwieństwie do tych zachowań wyróżnia się zachowania eksternalizacyjne, przejawiające się hiperaktywnością, działaniem agresywnym, destruktywnym. W tym wypadku mówi się o braku kontroli lub bardzo niskim jej poziomie, który nie pozwala panować nad swoimi emocjami. W rezultacie mogą pojawić się czyny przestępcze, a sprawca nie czuje winy, czerpiąc satysfakcję ze swojego postępowania³⁸.

Po zapoznaniu się z problematyką badawczą nasuwa się konkluzja, iż sytuacja funkcjonowania w społeczeństwie osób z upośledzeniem umysłowym przejawiających zachowania dewiacyjne jest bardzo skomplikowana. Pojawiające się czynniki wpływające na rozwój dziecka zacieśniają się i są ze sobą sprzężone. Na podstawie literatury i dotychczasowych badań śmiało można stwierdzić, iż pełnienie ról społecznych stanowi trzon dla prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie, które ściśle wiąże się z tożsamością oraz poczuciem indywidualności. Zaburzona samoocena, brak akceptacji, ograniczenia wynikające ze specyfiki upośledzenia umysłowego mogą stanowić problem związany z właściwym pełnieniem ról społecznych. Rzetelne zweryfikowanie hipotez może prowadzić do odkrycia zależności i związków potrzebnych do opracowania działań o charakterze profilaktycznym.

³⁸ B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.